

Pandemi Sürecinde Tarım Sorununu Yeniden Düşünmek

Derya Nizam*

Öz

Bu çalışma COVID-19 salgınıyla birlikte tarımsal üretimin aksayacağı ve gıda krizinin yaşanacağına dair endişenin hüküm sürdüğü bir ortamda tarım sorununu bugün yeniden nasıl ele almak gerektiğini sorunsallaştırmayı amaçlamaktadır. "Tarım sorunu" tanımlaması en geniş anlamda tarımda kapitalizmin gelişme yasalarına dair bir sorgulamaya işaret etmektedir. Klasik ekonomi politik perspektif üzerinden bakıldığında tarım sorunu kırdı sermaye birikimi ve kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesi önündeki engellere işaret eder. Ekonomi politik yaklaşım tarımın artık kapitalistleştiği, meta üretimine ve dünya ekonomisine entegre olduğuna işaret etmektedir. Bu anlamda bildiğimiz "tarım sorunu" geçerliliğini yitirmiştir. Post-yapısalcı perspektif ise verimlilik ve ekonomik büyüme odaklı küresel şirket gıda rejimine karşı köylülerin verdiği mücadelelerle birlikte yeni toplumsal hareketlerin ortaya çıktığına işaret eder. Sağlıklı gıda, çevre dostu üretim, müşterekler ve gıda egemenliği gibi çeşitli değerler etrafında birleşen toplumsal hareketler tarımın sanayileşmesi ve kapitalistleşmesine karşı direnç geliştirmektedir. Bu yaklaşıma göre tarım sorunu tarımın siyasi bir inşa-süreç olarak nasıl örgütlenmesi gerektiğine dair bir sorundur. Ne var ki günümüze kadar alternatif bir düzenin oluşturulmasında uygulanacak politikaların ölçeği ve yönetim birimi konusunda yeni bir siyasi dilin oluşmadığı görülmektedir. Salgınla birlikte açlık ve kıtlık endişesinin artmasına neden olan temel sorun tarımsal üretimin hangi ölçekte planlanması ve yönetilmesi gerektiğine dair bu siyasi dilin eksikliğinin keşfidir. Bu bağlamda, çalışma bugün tarım sorununun tarımsal üretimin hangi ölçekte planlanması ve yönetilmesi gerektiğiyle ilgili bir sorgu alanına dönüştüğünü iddia etmektedir. Ne ekonomi politik ne post-yapısalcı yaklaşımlarından biri yanında yer alarak değil, ancak alternatif bir bakış açısıyla bu siyasi dil kurulabilir. Bu bağlamda; tarım sorunu yereldeki mülkiyet ilişkilerinden ve küresel yönetim sorunundan bağımsız düşünülemez bir sorundur.

Anahtar Kelimeler: *Tarım, tarım sorunu, küçük meta üretimi, kalkınma, tarım-sanayi, küresel gıda rejimi*

* İzmir Ekonomi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü. E-posta: deryanizam@yahoo.com
ORCID No: 0000-0002-2438-8818
Makale teslim tarihi: 18.06.2020; Makale kabul tarihi: 09.11.2020

Rethinking The Agrarian Question In The Time Of Pandemic

Abstract

This study aims to reconsider and problematize the agrarian question in the face of possible disruption to agricultural production and a consequent food crisis resulting from the COVID-19 pandemic lockdown. Generally speaking, the agrarian question is an inquiry on specific rules of capitalist development in agriculture. From a classical political economy perspective, the agrarian question concerns the obstacles to the development of capitalist production relations and capital accumulation in agriculture. The political economy approach argues that, in most countries, agriculture is subordinated to capitalist commodity production and global economies, and in that sense, the agrarian question has been resolved. From a post-structural perspective, however, the agrarian question concerns the struggles of peasants against the global corporate food regime and its focus on efficiency and economic growth. Social movements are building growing resistance to the industrialization and financialization of agriculture, based on the principles of local food, ecological production, commons and food sovereignty. From this perspective, the agrarian question is an issue of how to organize agriculture as a political construct. However, it seems there is a lack of political dialogue related to/language for discussing the ideal scales of governance and policy planning of agricultural production (i.e. planning at which scale, and for which scale?). The confrontation caused by the absence of this political language is the underlying factor behind the threat of hunger and food shortage in the face of pandemic. Within this context, the study argues that the agrarian question is becoming an issue of determining the most appropriate scale for policy planning and governance of agricultural production. To create this language, we need an alternative perspective that avoids the extremes of either political economy or post-structuralism. In this sense, the agrarian question cannot be divorced from the issues of property relations at the local level or policy planning at the global level.

Keywords: *Agriculture, agrarian question, petty commodity production, development, agro-industry, global food regime*

Giriş

2020'de başlayan COVID-19 pandemisiyle birlikte tarımsal üretimin aksayacağı ve gıda krizinin yaşanacağına dair ciddi bir endişe hüküm sürmektedir. Tarımsal üretimin geldiği aşama göz önünde bulundurulduğunda bu endişenin haklı bir gerekçesi vardır. Gıda krizlerinin tüm dünyada zaten yer yer patlak vermekte olduğu düşünüldüğünde, COVID-19 salgını ardından ürünlerin ve girdilerin tedarik zincirlerinde ya da mevsimlik işçiliğin temininde yaşanabilecek bir aksiliğin yeni ve daha büyük boyutlu bir gıda krizine ve açlığa neden olacağı endişesi duyulmuştur (Keyder vd.,2020). Çağlar Keyder, Derya Nizam ve Zafer Yenal (2020) tarafından salgın koşullarında yürütülen ampirik araştırma salgının toplumun tüm kesimlerinde açlık ve kıtlık endişesini arttırdığını ve salgının toplumun tüm kesimlerinde tarımsal üretimin planlanması gerektiğine dair ortak bir kanaatin oluşmasını sağladığı sonucuna ulaşmaktadır. Bununla birlikte, tarımsal üretimin planlaması ve yönetiminin küresel ölçekte mi, yoksa yerel ölçekte mi düzenlenmesi gerektiği sorusuna verilen cevaplar siyasi çıkarım ve politik perspektiflere göre farklılık göstermektedir (Keyder vd., 2020).

Keyder vd. (2020) tarımsal üretimin planlanması ve yönetimi bakımından küresel ve yerel ölçek arasındaki gerilimin salgın döneminde daha çok görünür olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda cevaplanması gereken en önemli sorulardan bir tanesi tarımın bu yeni paradigma etrafında yeniden örgütlenmesinde toprak kullanımı ve tarımsal ürünlerle ilgili kararların kimler tarafından verileceğidir: Yerel topluluklar mı? Yerel yönetimler mi? Ulus devlet mi? Devlet üstü kurumlar mı? Küresel taban hareketleri mi? COVID-19 salgınıyla tarım ve gıda sistemlerine dair kriz beklentisine neden olan ve açlık endişesini doğuran en temel sorun tarımsal üretimin hangi ölçekte planlanması ve yönetilmesi gerektiğine dair siyasi dilin eksik olduğunun keşfedilmesidir. Bu bağlamda elinizdeki çalışma, bugün tarım sorununun tarımsal üretimin hangi ölçekte planlanması ve yönetilmesi gerektiğiyle ilgili bir meseleye dönüştüğünü ileri sürmektedir.

“Tarım sorunu” en geniş anlamda tarımda kapitalizmin gelişme yasalarına dair bir sorgulamadır. Literatürde yoğunluklu olarak kapitalist sistemin gelişmesi için gerekli toplumsal sınıfların ortaya çıkma koşulları ve bu sınıfların arasındaki ilişki ve mücadele tartışılmıştır. Tarım sorunu tekelci devlet kapitalizminde modern teknolojilerle büyük ölçekli tarımın gelişim koşullarının gelişmesinin önündeki engellere işaret etmiştir. Daha dar anlamıyla tarım sorunu geç kapitalistleşmiş ülkelerdeki feodal ya da yarı feodal prekapitalist üretim formlarının yok edilmesi ve kapitalist sınıfların oluşturulmasında izlenecek ulusal yöntem ve politikalara dair bir sorudur. Günümüzdeki kapitalist üretim tarzının kendi içindeki dönüşümleri; özellikle neoliberal küreselleşme, tarım sorununun yeniden gözden geçirilmesini zorunlu kılmıştır (Akram-Lohdi ve Kay, 2010a).

Tarım sorununun yeniden nasıl gözden geçirilmesi gerektiğine dair farklı görüşler bulunmaktadır. Örneğin ekonomi politik yaklaşım tarımın artık kapitalistleştiğine, meta üretimi ve dünya ekonomisine entegre olduğuna işaret etmektedir. Ekonomi politik perspektifinden hareket ederek Henry Bernstein (2006: 453) tarım sorununun geçerliliğini yitirdiğini savunur. Çünkü özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren geç kapitalistleşen ülkelerde tarımın önemi azalmıştır. Sanayinin gelişmesi için tarımsal dönüşüme artık gerek yoktur. Tarım dışındaki diğer sektörler büyümüş tarımın istihdamdaki yeri zaten azalmıştır. Artan sanayileşme ve yapısal dönüşümler ulus devletlerin sanayi stratejilerinde yerel tarımın önemini azaltmıştır.

Post-yapısalcı yaklaşım ise tarım sorununun bugün köylüler ve çok uluslu şirketler arasındaki mücadele kapsamında önemini koruduğunu savunmaktadır. La Via Campesina, GRAIN ve Gıda Egemenliği Hareketi gibi gruplar tarım sorununun kalkınmacı paradigma içerisinden ele alınış biçimine karşı çıkmaktadır (Lerche, 2013). Genel olarak bu yaklaşım verimlilik ve ekonomik büyüme odaklı endüstriyel üretim modelini reddeder. Tarımsal üretimin kalkınmaya engel bir üretim olduğu düşüncesine karşı çıkmaktadır. Küresel şirketlerin tarıma nüfuz etmesi bütün dünyada köylü toplulukların ve biyoçeşitliliğin yok olmasına, açlığın ve çevresel felaketlerin artmasına neden olmuştur (McMichael, 2010). Bu yaklaşım tarım

sorununun bugün tarımın siyasi bir inşa süreci olarak yeniden nasıl örgütlenmesi gerektiği ile ilgili bir soruna dönüştüğünü işaret etmiştir (McMicheal, 2010).

Tarımın siyasi bir inşa süreci olarak örgütlenmesi gerektiği argümanı oldukça önemlidir. COVID-19 salgını ile birlikte post-yapısal yaklaşımların güç verdiği yeni paradigma kırsal/kentli tüm kesimlerin sürdürülebilir tarım ve kırsal yaşam meselesine olan ilgisini yeniden artırarak tarımın kalkınmaya engel bir üretim alanı olmadığı fikrinin yaygınlaşma sağlamıştır. Miguel Altieri ve Clara Nicholls'a göre (2020) COVID-19 salgınından çıkarılan en önemli ders gıda üretiminin küçük çiftçiler, köylüler, yeni köylüler ve kentli çiftçilerin kontrolüne bırakılmasının artık acil bir ihtiyaç olmasıdır.

Altieri ve Nicholls (2020) salgın ile birlikte endüstriyel tarım ve gıda sistemlerin sahip olduğu kırılabilirliklerin daha görünür hale geldiğini ve agro-ekolojinin alternatif bir sistem olarak önem kazandığını belirtmektedir. Yeşil meyve-sebzelerin makul bir fiyatla yerel pazarlarda temin edilebilmesini sağlayabilecek tek yöntemin küçük çiftçilerin egemen olduğu alternatif bir sistem olduğunu ileri sürmektedir. Agro-ekoloji köylülerin, çiftçilerin ve aktivistlerin etkin olduğu bir küresel hareket içinde gelişen ve gıda egemenliği, kırsal reform, kooperatif modeli ve biyoçeşitliliğin korunmasını sağlayan alternatif bir sistem yaklaşımıdır. Kırsal ailelere sosyo-ekonomik ve çevresel faydalar sunan ve kentlileri daha sağlıklı gıdalarla doyuran eşitlikçi ve sürdürülebilir bir sistem olarak tanımlanmaktadır (Altieri ve Nicholls, 2020).

Atakan Büke (2019) tarım sorunu literatürünü kuramsal açıdan değerlendirdiği çalışmasında, siyasal iktisat ve post-kalkıncı yaklaşımlar arasında bir yarılaşma ve artan bir kutuplaşma olduğunu vurgulamaktadır. Büke'ye göre bu kırılmanın temeli post-kalkıncı yaklaşımların köylülüğü kapitalist tarım-gıda sistemine alternatif sunan bir politik özne olarak kavramsallaştırmasıdır.

Gerçekten de post-yapısalcı yaklaşımlar köylülüğü ya da küçük üreticiliği ortak tek bir çıkara sahip bir kategori olarak genelleştirme eğilimindedir. Ayrıca toplumdaki tüm sınıfların tek düşmanının küresel şirketlere dayanan gıda rejimi olduğunu savunan ve bu rejime karşı verilecek mücadelede bütün köylülerin ve hatta tüm toplumun bu ortak düşmana karşı birleşmesini öğütleyen çeşitli siyasal söylemler gelişmektedir.

Köylülerin ya da küçük üreticilerin çıkarlarının toplumdaki diğer sınıfların tümünün çıkarlarını temsil ettiğini varsayan söylemler hakiki bir politik mücadele alanı geliştirmekten maalesef uzaktır (Lerche, 2013). Böylesi bir siyasi söylem içinde toplumsal sınıf, bir siyasi özne ya da bir analiz nesnesi olarak önemini yitirmektedir. Bu yeni paradigma içinde gelişen siyasi söylem ve pratikler yeni toplumsal düzenin oluşturulmasında uygulanacak politikaların ölçeği ve yönetim birimi konusunda henüz bir yol haritasına sahip değildir. Bu yol haritasının küçük üreticiler ve kapitalist şirketler arasında zıtlık kuran ve köylülerin çıkarlarını toplumun tüm kesimlerinin ortak çıkarı olarak savunan bir söylemle kurulamayacağı da açıktır.

Şurası çok açıktır ki; klasik ekonomi politik yaklaşım ve post yapısalcı yakla-

şimlardan biri yanında yer almak yerine alternatif bir dil geliştirmek gerekmektedir. Bu alternatif dilin geliştirilmesi için, köylülere siyasi bir özne olarak tarihsel önemde bir rol atfetmek yerine, tarımı farklı sınıfsal çıkarların müzakeresine dayalı bir siyasi inşa süreci olarak değerlendirmeye başlayabiliriz.

Bir yandan tarımda kapitalizmin gelişmesini engelleyen doğal bariyerler söz konusuysen, diğer yandan kapitalizm tarıma küçük üreticiler ve agro-sanayi arasında kurulan bağımlılık ilişkisi üzerinden nüfuz edebilmektedir. Bu bağlamda küçük meta üretimine dair şu soruları tartışmaya açmak elzemdir: Küçük meta üretiminin agro-sanayi himayesinde korunması yapısal bir zorunluluk mudur? Küçük meta üretimi ve agro-sanayi arasındaki ilişki çatışmadan ziyade bağımlılık temelinde mi kurulmaktadır? Küçük meta üretimi ve kapitalist üretimin bir arada var olabilmelerini sağlayan koşullar nelerdir?

Bu soruları yanıtlama noktasında bir tartışma açmayı hedefleyen çalışma ilk olarak klasik tarım sorununda tartışılan temel meseleleri özetleyip köylülük ve pre-kapitalist tarımsal üretim formlarının geleceğine dair farklı bakış açılarının temel argümanlarının bir karşılaştırmasını sunmaktadır. İkinci bölüm tarım sorunu kapsamında sıklıkla irdelenen küçük meta üretiminin kendisini hangi koşullar altında idame ettirebildiğini açıklayan çeşitli tezleri tartışmaya açmaktadır. Küçük meta üretimi ve agro-sanayi arasındaki bağımlılık ilişkisine odaklanan bu bölüm kapitalizmin tarıma nüfuz etmesini sağlayan teknolojik gelişmeleri tartışmaktadır. Üçüncü bölüm küreselleşme ve sınıf eksenli bağlamında tarım sorununun ekonomi politik ve post yapısalci yaklaşımlar tarafından nasıl yorumladığını ve alternatif bir yaklaşımın geliştirilmesinin neden gerekli olduğunu açıklamakta ve sonuç bölümü ise tarımsal üretimin planlanması ve yönetimine dair küresel, ulusal ve yerel ölçek tartışmasının siyasi çıkarımlarını vurgulamaktadır.

Tarım Sorununun Klasik Ele Alınışı

19. yüzyıl kuramcıları sanayi toplumuna odaklanmış ve toplumsal değişime dair teorilerini sanayi toplumları üzerine geliştirmişlerdir. Bu kuramcıların gözünde tarım, sanayi öncesi veya kapitalizm öncesi dönemden kalan ve geleneksel topluluğa ait olarak görülen arkaik bir kalıntıdır. Tarım topluluklarına ait yerel kültürler de endüstriyellemeye dayalı bir toplumsal dönüşüm neticesinde yok olmaya mahkumdur. Sosyal biliminin temellerini kuran iki büyük kuramcı; Karl Marx ve Max Weber için de köylülük bir “geri kalmışlık” meselesidir. Kapitalizmin geç evrelerinde köylülerin kendilerini idame ettirebilmesi tarihsel açıdan bir tutarsızlığa işaret etmektedir.

Marx’a göre (1976) İngiltere’de tarımsal üretimin geçirdiği dönüşüm sanayi devrimini tetiklemiştir ve kapitalizmin başlangıç noktasıdır. Köylülerin topraklarından zorla atılmasıyla sermayenin ilkel birikimi sağlanmıştır.¹ Bu süreç hem iç pazarın yaratılması hem endüstriyel sermaye için gerekli olan işgücünün oluşturulmasıyla sonuçlanmıştır. Marx’a göre sermaye yoğunlaşması ve teknolojik gelişmeler

1 Keyder ve Zafer Yenal (2020) Marx’ın kendisinin hayatının sonlarına doğru İngiltere’deki bu modelin evrensel geçerliliği olmayabileceğini düşündüğünü Theodor Shanin’in (1983) kitabına referansla aktarmaktadır.

tarımsal üretimde artan bir konsantrasyona neden olacaktır. Bu sürecin kendisi de köylüleri üretimden dışlayacak ve onları topraksız işçilere dönüştürecektir (Marx, 1976: 751).

Tarımda kapitalizmin gelişme süreçleri sanayide gelişme süreçlerine benzer şekilde ilerleyecektir. Kapitalist üretim ilişkileri geliştikçe kıyın sınıf yapısı kutuplaşacaktır. Kapitalist üretim ilişkilerinin en nihai sonucu kıy burjuvazisi ve kıy proletaryasının oluşmasıdır. Bu analize göre ölçek ekonomilerine dayalı büyük çiftliklerin kurulması tarihsel bir zorunluluktur. Büyük çiftlikler kapitalist çiftçiler tarafından makineleşme gibi sermaye yoğun üretim metotlarıyla yürütülecek ve topraksız işçinin emek sömürüsüne dayanacaktır. Tarımsal üretimin geleceğinde yer alması beklenen işletme tipi bu büyük çiftliklerdir (Marx, 1976: 778).

Marx'ın ardılı olan kuramcılar için cevaplanması gereken önemli sorulardan bir tanesi İngiltere'deki dönüşümün dünyanın her noktasında benzer bir şekilde gelişip gelişmeyeceği, geleneksel köylü tarımının giderek kapitalistleşen dünyada varlığını sürdürüp sürdüremeyeceğidir. Nitekim, Avrupa'nın bazı ülkelerinde ve gelişmekte olan ülkelerin birçoğunda geleneksel köylü tarımı kendini idame ettirebilmiştir.² Her ne kadar ekonominin diğer tüm alanlarında kapitalist ilişkiler gelişmişse de, tarımsal üretim verimliliği düşüren geleneksel yöntem ve bilgi formlarıyla sürmektedir (Carlson, 2018). Tam da bu olgunun var olmaya devam etmesinden dolayı, Lenin, Kautsky ve Chayanov kapitalizmin egemen üretim formu olduğu toplumlarda tarımdaki kapitalist ilişkilerin beklenen oranda gelişmemesinin nedenlerini analiz etmiştir.

Lenin, Rusya'da Kapitalizmin Gelişimi (1964) adlı çalışmasında tarımda kapitalizmin gelişme süreçlerinin kendine özgü koşulları olduğunu savunmuştur. Lenin'e göre tarımın kapitalistleşmesi Amerika ve Rusya örneği olarak iki farklı yol izlemektedir: Lenin için tarımı kapitalistleştiren süreçlerin farklı seyir izlemesine neden olan temel faktör mevcut prekapitalist sistemde toprak sahibi bir sınıfın var olup olmamasıdır (1964:32-34). Amerika örneğinde toprak sahibi bir sınıf yoktur ve kıy burjuvazisi zengin köylülerin kendi arasındaki rekabet ilişkilerinden doğmaktadır. Bu toplumlarda kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıkma koşulları köylülerin kendi arasındaki ayrışmasıyla ilgilidir. Rusya örneğinde ise toprak sahibi bir sınıf vardır ve bu mevcut sınıf burjuvazinin embriyo halidir.

Kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıkardığı dönüşüm hangi seyri izlerse izlesin bunun tek bir sonucu vardır. Diğer bir ifadeyle süreç toplumlara göre farklılık göstermektedir fakat sonuç aynı kalmaktadır. Kapitalist üretim ilişkilerinin geliş-

2 Keyder çalışmasında (1983: 133) hem Bizans hem de Osmanlı'da bağımsız ve özgür bir köylü grubunun güçlü merkezi bir devlet himayesinde varlığını sürdürdüğüne işaret eder. Devlet yerel toprak ağalarının feodalleşme eğilimlerine karşı kendi merkezi gücünü korumuştur. 1858 toprak kanunu çiftliklerin kurulmasını zorlaştırarak toprak ağalarının palazlanmasını ve köylülerin mülksüzleşmesini önlemiştir. Çiftlik kavramı 17-18 yüzyıl Avrupasında müştereklerin çitlemesine ve köylülerin topraklarından atılması ile kurulan büyük tarımsal işletme birimlerini tanımlamak için kullanılmaktadır. Türkiye'de köylülerin mülksüzleşmesi Avrupa'da olduğu gibi çitleme hareketinin bir sonucu olarak gelişmemiştir. Keyder'e göre Türkiye'de ortaklığın ortaya çıkması toprağın yetersiz miktarda olmasıyla ilişkili değil köylülerin çiftçiliği bağımsız olarak sürdürememesiyle ilişkilidir. Ortakçı ve toprak ağası arasındaki ilişki kredi veren-borçlanan ilişkisi olarak gelişmiştir. Borçluluk olduğu sürece ortaklık da sürebilmiştir. 1950'lerde traktörlerin gelmesi ve emek gücüne ihtiyacı azaltan çeşitli diğer teknolojilerle birlikte bu ortaklık döngüsünün zincirleri kırılmıştır.

mesinin kaçınılmaz bir sonucu kır burjuvazisi ve kır proletaryasının oluşmasıdır. Amerika örneğinde bu sonuç sınıfların kendi içinde ayrışmasından ortaya çıkarken Rusya örneğinde sınıflar arası ayrışmadan ortaya çıkmaktadır. Kapitalizmin tarımda gelişme koşulları üretiminde yaşanan artan konsantrasyon ve merkezileşmeye değil, köylü hanelerin arasında yaşanacak bir ayrışma/farklılaşma sürecine dayalıdır³ (1964:140, 231).

Karl Kautsky [1899] (1988) Tarım Sorunu kitabında tarımda kapitalizmin gelişme kurallarına dair istisnai bir teoriye ihtiyaç olduğunu savunmuştur. Bu istisnai teoriye olan ihtiyacın nedenlerini iki başlık altında özetlemek mümkündür: 1) Tarımsal üretimin doğal süreçlere dayalı olması; 2) Köylülerin bir topluluk kültürü olarak geçimlik ekonomiye sahip olması. Kautsky'nin tarımda kapitalizmin gelişme koşullarına dair kuramsal yaklaşımında toprak faktörü merkezi bir yerde durur. Bir üretim aracı olarak toprak miktar olarak artırılabilme / çoğaltılma özelliğine sahip değildir. Ayrıca toprağın kalitesi ve niteliği bölgeden bölgeye farklılık gösterir. Toprağın sınırlı ve yeniden üretilmeyen bir üretim aracı olarak sahip olduğu istisnai durum tarımı da istisnai bir üretim alanına dönüştürür (Kautsky, 1988: 72-77, 83, 145-147).

Kautsky, sermayenin birikim süreci ve merkezileşme süreçlerindeki ilişkinin tarım sektörü ve sanayi sektörleri arasında farklılık gösterdiğini savunmuştur. Sanayide sermayenin birikim süreci onun merkezileşmesinden farklıdır. Tarımda ise sermayenin birikim süreci için sermayenin merkezileşmesi bir ön koşuldur. Sermaye birikimi üretimden elde edilen karın yatırım olarak yeniden ekonomi içinde kullanılmasıdır. Böylelikle toplam sermaye miktarının artması sağlanır. Merkezileşme ise bir sürü tekil sermaye biriminin bir araya gelmesi ve daha büyük bir birimi kurma sürecidir. Sermaye birikimi ve sermayenin merkezileşmesi arasındaki ilişki tarım ve sanayide farklılık gösterir. Kautsky (1988: 145-146) için bu fark tarımda kapitalist ilişkilerin gelişimine dair istisnai bir teoriye duyulan ihtiyaca kanıt oluşturur.

Diğer taraftan Kautsky, köylü topluluklarının tarımda kapitalizmin gelişimini engelleyen çeşitli kültürel değer ve pratiklere sahip olduğunu vurgular. Kendi geçimi için üretim yapan bu kırsal toplulukların piyasa ilişkileri asgari düzeydedir. Sahip oldukları geçimlik ekonomi kültürünü dayanışmaya dayalı olarak sürdürürler. Köylülerin geleneksel üretim ilişkileri ücretsiz aile işçiliğine; yani kendi emeklerinin öz sömürüsüne dayalıdır. Piyasada üretmek için değil kendi ihtiyaçlarını karşılamak için üretim yapar. Üretmelerinin nedeni de kar elde etmek değil, geçinmektir (Kautsky, 1988: 13-15).

Kautsky gibi Alexander Chayanov da (1986) sistematik bir köylü ekonomisi teorisi geliştirmeyi amaçlamıştır. Ona göre, köylü ekonomisi kendisini ücretsiz aile emeği, geçimlik üretim ve statik ekonomi temelinde yeniden üretmektedir. Bu nedenle insan ihtiyaçları ve üretim güçleri arasındaki çelişkiyi cisimleştiren kendi-

3 İşçi köylülerin ya da yarı zamanlı çiftçilerin ortaya çıkması köylü haneler arasında yaşanan ayrışmaya örnektir. Lenin'in bu analizi günümüzde yarı zamanlı çiftçilerin rolüne dair bir tartışma yürütmek için bize hala önemli bir perspektif sunmaktadır.

ne özgü toplumsal ilişkilere sahiptir. Chayanov da emek gücünün öz sömürüsüne vurgu yapar ve bunun köylü ekonomisinin temel değerlerinden biri olduğunu ileri sürer. Köylü kar elde etmek için değil geçinebilmek için üretir. Tarımı kapitalistleştirilen süreçler köylülerin kendi arasında gelişen bir ayrışmadan değil, dışarıdan içeriye yönelen bir müdahale ile ilgilidir. Kısacası kapitalizm tarım içinde değil, tarım dışında gelişmiştir (Chayanov, 1991).

Kapitalizmin tarımsal üretime sızması dikey konsantrasyon ismini taşıyan bir sistemle mümkün olmaktadır (Chayanov, 1991: 6). Chayanov'a göre (1991; 22-23) sanayide konsantrasyonun ve üretim ölçeğinin artmasının temel formu yatay konsantrasyondur. Yatay konsantrasyon insan gücünü ve mekanik gücü küçük bir fiziki alanda toplar ve üretim maliyetlerinin azalmasını sağlar. Tarımsal üretimde bu ölçüde bir yatay konsantrasyonun sağlanabilmesi zordur. Tarımda temel prensip dünya yüzeyine ulaşan güneş ışığının insanlar tarafından kullanılmasıdır. Bu nedenle de dar fiziki alanlarda konsantrasyonu arttırmak mümkün değildir. Büyük ölçekli bir tarımsal işletme teknik açıdan ancak büyük bir arazi üzerine kurulabilir. Doğası gereği tarımsal işletmelerin büyümesini engelleyen doğal bir bariyer söz konusudur. Bu nedenle de tarım, yatay konsantrasyonla değil dikey konsantrasyonla kapitalistleşir.

Chayanov'a göre dikey konsantrasyon sayesinde tarımsal üretim kapitalist ekonomik sistemin içine çekilmekte ve dönüşmektedir. Finans kapitalizminin gelişmesiyle birlikte kapitalizmin tarıma nüfuzunun yeni biçimleri görülmeye başlanmıştır (Chayanov 1991; 7-8). Agro-sanayi girdi piyasaları ile tarım sektöründe yaratılan artı değer büyük kısmına el koymakta, sermaye başına kar oranını artırmakta ve çiftçileri kendisi için çalışan emek gücüne dönüştürmektedir (Chayanov, 1986: 262).

Tarımsal üretim doğal ve biyolojik süreçlerle bağlantılı çeşitli riskler içermektedir. Dikey konsantrasyon bu riskleri sermaye sahiplerinden uzaklaştırmakta, çiftçilerin omuzlarına yüklemektedir. Agro-sanayinin küçük aile çiftçileri için orta ölçek üretime uygun teknolojiler geliştirmesinin ardındaki tercih bu risklerle ilişkilidir. Teknolojik uygulamalar küçük aile çiftçilerinin satın alabileceği ve kullanabileceği orta ölçek üretime uygun olarak geliştirilir (Brewster, 1950). Bu bulgu küçük aile çiftçilerinin agro-sanayinin ve devletin himayesinde dikey konsantrasyon sistemiyle gelişebildiğinin bir kanıtıdır.

Chayanov tarımın modernizasyonunun ulusal kalkınma çerçevesinde kooperatifleşme yoluyla başarılabilirliğine işaret eder. Ona göre en iyi yol köylüleri kooperatifleştirerek planlı bir sosyalist ekonomiye entegre etmektir. Chayanov'un "yeni popülizm" olarak bilinen bu savı köylü hanelerin korporasyonuna dayalı olarak tarımsal gelişmenin ve kalkınmanın sağlanmasıdır. Köylüler kooperatifleşme sayesinde bağımsız bir sınıf olarak organize olabilmelidir. Böylesi bir organizasyona dayalı köylülük diğer tarımsal organizasyon formlarından teknik açıdan daha üstün olacaktır. Chayanov'un (1991: 22) köylü sosyalizmi hem kapitalizme hem Bolşevizme alternatif oluşturan üçüncü bir yola işaret etmektedir.

Tarım sorunun klasik olarak ele alındığı tartışmalar tarımda üretim formları ve kırsal alandaki sınıf ilişkilerine odaklanmıştır. Bu bağlamda yürütülen analizler sadece bilimsel bir merak değil, aynı zamanda sol hareketin izlemesi gereken stratejilere yol göstermek amacı taşımıştır. Tarım sorunu bu anlamda geç kapitalistleşmiş ülkelerde hem tarımda hem de tarım dışındaki sektörlerde ekonomik kalkınmayı tetikleyebilen dinamiklerin önündeki engellerin keşfedilmesini amaçlayan bir soru alanı olarak tanımlanabilir.⁴ Tarım sorunu bu anlamda kırdaki sermaye birikimi ve bu birikime uygun bir sınıf formasyonunun gelişmesine engel olan faktörlere ve devletin bu gelişmeleri mümkün kılan politikaları uygulayamamasının ardındaki sorunlara işaret etmektedir (Byres, 1995: 509). Bu bağlamda tarımsal dönüşüm spesifik bir sınıf mücadelesinin neticesi olarak anlaşılmaktadır. Bu dönüşümün seyrini etkileyen faktörler toprak sahibi sınıfın varlığı, sınıf mücadelesinin tipi ve köylülerin ayrışma süreçleridir (Byres, 2009: 34).

Kapitalist gelişmenin ön koşulu olarak tarımsal dönüşümün gerekliliğini savunanlar açısından toprak reformu ulusal siyasi çıkarılara işaret etmektedir.⁵ Şaşırtıcı bir şekilde tüm dünyada sol çevrelerde toprak reformu sosyal adalet perspektifinden değil üretkenlik ve verimlilik perspektifinden yola çıkarak savunulmuştur (Lerche, 2013). Bir yaklaşıma göre toprak reformu ekonomik kalkınma için kaldıraç görevi taşır, diğer bir yaklaşıma göre ekonomik kalkınmanın önünde bir engeldir. Toprakların daha küçük ölçeklere bölünmesine ve verimliliğin düşmesine neden olduğunu düşünenler toprak reformuna karşı çıkar. Savunanlar üretim miktarının arazi ölçeği arttıkça değil azaldıkça arttığını belirtmektedir (Chand vd., 2011). Küçük ölçekli üretimin ailenin kendi emeğini sömürmesine dayalı olması onu teknik açıdan kapitalist üretim tarzından daha üstün yapmaktadır. Karşı olanlar ise yeni teknolojiler sayesinde büyük çiftliklerin küçüklerden daha verimli olmaya başladığını iddia etmektedir (Carlson, 2018: 710).

21. yüzyılda tüm dünyada tarım sorunu konusundaki tartışmalar, neoliberal dönemde küreselleşmeyle birlikte küçük meta üretiminin uluslararası sermayeye büyük ölçüde tabi olması ve fosil yakıtların kullanımına dayalı bir ekonomik büyüme modelinin çevreye ve insan sağlığına verdiği zararlar görünür oldukça klasik kalkınmacı anlayışın büyük ölçüde terk edilmesiyle, tarımın kalkınmada rolüne dair olmaktan çıkmıştır (Lerche, 2013). Bu dönemde tarım sorunu çok uluslu şirketler ve köylüler arasındaki mücadele ekseninde post-kalkınmacı bir perspektiften

4 Erdem Özgür ve Alp Yücel Kaya (2018) 1932-35 yılları arasında yayınlanan Kadro Dergisi ve derginin kurucularından İsmail Hüsrev Tökin'in çalışmaları üzerine yürüttükleri inceleme tarım sorunun demokratik ve sosyalist mücadele meselesinden ziyade sanayileşme için sermaye birikimi meselesi olarak ele alındığını göstermektedir.

5 David Seddon ve Ronnie Margulies (1984) Türkiye'de tarım sorununun bilimsel ve siyasi tartışma olmak üzere iki farklı düzlemde ele alındığını belirtmektedir. Örneğin Korkut Boratav'ın küçük üreticilerin kapitalist sömürü mekanizmalarına tabi olduğunu savunan analizi bazı sol çevreler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Türkiye'de sosyalist devrimin gerçekleşmesi için aşamalı bir biçimde, öncelikle gerekirse milli burjuvazi ile de ittifak yaparak emperyalistlerden kurtulması gerektiğini savunan milli demokratik devrim adı verilen akım, Boratav'ın bu tezine tepki göstermiştir. Bu hareket kırsal bölgelerde feodalizmin gücünü korumaya devam ettiği görüşünü savunmaktadır (Seddon ve Margulies, 1984: 29). Boratav ise feodal yapıların dağıldığı ve kapitalist üretim ilişkilerinin geliştiğini ileri sürmüştür ancak bu bilimsel bir bulgu olarak değil Türkiye İşçi Partisi'nin tezini kanıtlamak için geliştirilen siyasi bir hamle olarak görülmüştür. MDD'cilere göre Boratav'ın amacı Türkiye'nin sosyo-ekonomik gelişiminin sosyalist devrim adına mücadeleye girişmek için yeterli olduğunu kanıtlamaktır.

tartışılmaya devam etmektedir. Tarım sorununun radikal bir biçimde bu şekilde yeniden gözden geçirilmesi klasik ekonomi politikten de bir kopuştur (Lerche, 2013; Büke, 2019).

Agro-sanayi ve Devlet Himayesinde Küçük Meta Üretimi

Üretim için toplumsal olarak gerekli emek zamanının azaltılmasını ve üretilen metanın değerinin ucuzlamasını sağlayan teknolojik devrimlerle agro-sanayi ve devlet himayesinde küçük meta üretimi kendisini idame ettirebilmektedir. Geç kapitalist dönemlerde köylüler varlığını nasıl devam ettirebilmektedir? Marksist literatürde bu soru köylü topluluklardaki hane içi ilişkiler ve hane üretim formları teorileri geliştirilerek cevaplanmaya çalışılmıştır. Hangi koşullar altında köylü üretiminin varlığını sürdürebildiği analiz edilirken “küçük meta üretimi” ayrı bir teorik ve ampirik kategori olarak kavramsallaştırılmaya çalışılmıştır. Bir yaklaşıma göre küçük meta üretimi ve kapitalist üretim tarzı bir karşıtlık içinde bulunur. Diğer bir yaklaşıma göre küçük meta üretimi tarımın endüstriyelleşme ve kapitalistleşme süreciyle uyum içinde çalışan bir tarımsal işletme birimidir.⁶

Marx'ın sınıf analizine göre küçük meta üretimi ve kapitalist üretim arasında pazar için üretim yapılması ve özel mülkiyetin kapitalist birikim sağlaması açısından iki temel benzerlik söz konusudur. Fakat bu iki üretim formunu karakterize eden toplumsal ilişkiler birbirinden oldukça farklıdır. Kapitalist üretimde emek gücünün kendisi bizatihi bir metaya dönüşmektedir. Emek gücü üretim için kiralanmakta ve sömürülmektedir. Artı değer yaratılması için bu emek sömürsü kaçınılmazdır. Küçük meta üreticisi kendi üretim araçlarına sahiptir. Fakat bu iktisadi üretim birimi içinde ücretli işçi yoktur. İhtiyaç duyulan emek gücü ücretsiz aile emeğinden sağlanır (Marx, 1976; 17).

Marx'a göre ücretli işçi sınıfının varlığı ya da yokluğu küçük meta üretimini diğer kapitalist üretimlerden ayırt eden en temel özelliktir. Küçük meta üretiminde ücretli işçi kullanılmaz ve kapitalist üretimdeki emek sömürsüne bağlı olarak yaratılan artı değer de oluşmaz. Küçük meta üretimi sermaye ve emeğin tek birim olduğu bir üretim karakterine sahiptir. Kapitalist üretim tarzında birbirine karşı olan iki sınıfın varlığı söz konusudur: ücretli işçi sınıfı ve burjuvazi. Bu nedenle Marx küçük meta üretiminin endüstriyel kapitalizmin gelişim evresindeki geçiş aşamalarından birini karakterize ettiğini belirtir.⁷

6 Örneğin Çağlar Keyder'e göre (1983: 130) toprağın konsantrasyonu ve parçalanması arasındaki etkileşim ortakçılık ve küçük meta üretimi arasında da bir etkileşim yaratmıştır. Toprağın tek elde konsantrasyonu toprak ağalığı ve ortakçılık ilişkisini beslerken, toprağın parçalanması küçük meta üreticilerinin bağımsızlaşmasını ve güçlenmesini sağlamıştır. Bu anlamda toprağın konsantrasyonu ve parçalanması eğilimi ortakçılık ve küçük meta üretimi arasında her daim süren bir gerilim yaratmıştır. Keyder (1983: 130) 1950'lerdeki teknolojik dönüşümle birlikte geleneksel ortakçılık ilişkilerinin büyük ölçüde yok olduğunu ve küçük meta üretiminin bu gerilimli ilişkiden kazanan taraf olarak çıktığını savunmaktadır. Kaya (yayınlanacak) makalesinde Köymen'in traktörlerin gelişimiyle birlikte küçük meta üretimi değil büyük ölçek üretimi egemen olduğuna dair tezini hatırlatır. Kaya'ya göre Oya Köymen'in (1988) tarım sorununa dair yaklaşımı Kaustky'nin sunduğu perspektifi, eyder'in (1988) tarım sorununa dair yaklaşımı ise Chayanov'un perspektifini yansıtmaktadır.

7 Christopher Arthur (2005) küçük meta üretimi kavramının Marx'ın kaleme aldığı orijinal metinlerde yer almadığını belirtmektedir. Arthur'a göre Engels tarafından geliştirilmiş bu kavram ilk olarak Kapital'in üçüncü cildinde Engels'in kaleme aldığı önsözde eklenmiştir (Marx, 1981: 103).

Küçük meta üreticilerini bir sınıf olarak ele alırsak bu sınıfın ürünü piyasada satmak için giriştiği rekabet elde ettiği birikim oranını belirleyecek ve üreticilerin kendi içinde ayrışmasına neden olacaktır. Lenin'in Amerikan örneği olarak ifade ettiği ayrışma süreci budur. Sınıf kendi içinde bölünmektedir. Lenin için bu sınıf ayrışması iki temel düzlemde şekillenir. Küçük meta üreticileri bir taraftan ait oldukları sınıfın kendi içinde gerçekleşen rekabet ilişkilerinin bir sonucu olarak ayrışır (kendi içinde ayrışma). Diğer taraftan küçük meta üretimi ve kapitalist üretim biçimleri arasında gerçekleşen rekabetin bir sonucu olarak diğer sınıflardan ayrışır (diğer sınıftan ayrışma) (Lenin, 1964; 113). Hangi yöntemle olursa olsun küçük meta üretimi kapitalist ekonomik sistem içerisinde cereyan eden üretim ilişkilerinin bir sonucu olarak yok olmak durumundadır (Lenin, 1964; 174).

Küçük meta üretiminin kuramsal ve ampirik bir kategori olarak kavramsallaştırılması ihtiyacı birçok kuramcı tarafından ciddiye alınmıştır. Küçük meta üretiminin kendi varlığını devam ettirebilme koşullarını analiz ederken Marx ve Lenin farklı toplumsal düzenlerin şekillendirdiği tarihsel koşulları, Kaustky tarımsal üretimin karakteristik açıdan istisnai özelliklerini, Chayanov ise köylü toplulukların sahip olduğu spesifik ekonomi kültürünün oynadığı rolü analiz etmiştir. Marx ve Lenin için küçük meta üretiminin yok olması bir tarihsel zorunluluk iken Kautsky ve Chayanov bu teze itiraz etmişler ve köylü üretim tarzına dair nüvelerin yeniden üretim koşullarını analiz ederek alternatif siyasi çıkarımlar geliştirmeye çalışmışlardır.

David Lehmann (1986) küçük meta üretiminin anomali olarak görülmesini eleştiren bir teori geliştirmiştir. Lehmann'ın teorik yaklaşımı küçük meta üretiminin eninde sonunda kaybolacağını (yok olacağını) savunan Leninist görüşü reddeder. Aynı zamanda küçük meta üretiminin düşük teknoloji kullanımı ve düşük yaşam standartlarıyla edebi bir şekilde varlığını sürdüreceğini savunan Chayanovcu görüşü de reddeder. Bu iki görüşten birini seçmek yerine alternatif bir teorik okuma önermektedir. Bu teoriye göre köylü üreticiler ve kapitalist üreticiler bir arada var olabilmektedir. Endüstriyel teknolojiden farklı ölçüde fayda sağlayabilen bu iki farklı üretim formunun bir arada nasıl var olabildiğini anlamak önemlidir.

Lehmann (1986:607) günümüzde alt ve orta gelişmiş ekonomilere sahip ülkelerde tarımdaki kapitalist geçişin iki farklı seyir izlediğini belirtmektedir. Bu seyirlerden ilkinde "kapitalistleşmiş aile çiftçiliği" ismini, ikincisine de "girift düalistik model" (involved dualistic pattern)⁸ ismini vermektedir. Lehmann (1986) "kapitalistleşmiş aile çiftçiliği" ismiyle yeni bir kavramsallaştırmaya gitmiştir. Bu kavram kapitalist olan ama hane dışından çok az oranda ücretli işçi kullanan üretim birimlerine işaret eder. "Girift düalistik model" kavramı ise büyük ve küçük ölçekli üretim birimlerinin bir arada bulunduğu üretim birimlerine işaret etmektedir (Lehmann, 1986:607). Ölçek açısından farklılaşan bu iki üretim birimi çelişkili bir

8 Lehmann (1986: 607) "involved dualistic pattern" kavramıyla küçük ölçekli üretime dayalı birimlerin çoğaldığı büyük ölçekli üretimlerin ise dominant pozisyonlarını koruduğu alanlara işaret eder. "Involved dualistic pattern" kavramı bu çalışmada girift düalistik model olarak çevrilmiştir. Involute kelimesi içe bükülmüş, iç içe geçmiş ve kompleks bir yapıya sahip gibi anlamlarda kullanıldığı için girift olarak çevrilmiştir.

biçimde bir arada bulunmaktadır. Büyük ölçekli olanlar modernize olurken, küçük ölçekli olanlar sayıca artmaya, çoğalmaya devam etmektedir.

Kapitalist aile çiftçiliğinin temelini oluşturan karakteristik özellikler kullandıkları emeğin akrabalık ilişkilerine dayalı olması ve piyasanın sunduğu sermayelerden (değişen/değişmez) yararlanmalarıdır. Köylü üretim tarzından farklı olarak kapitalist aile çiftçiliğinde emeğin piyasa maliyeti hesaplanır. Ücretli işçiyi açık piyasa koşulları yerine aile-akrabalık ilişkileri üzerinden temin eder⁹. Çeşitli patronaj ve bağımlılık ilişkilerine dayandığı için emeğin maliyet değeri düşüktür. Büyük ölçekli üreticilerin küçük meta üreticilerinin erişebildiği bu ucuz emek gücüne erişebilme şansları yoktur. Her ne kadar kapitalist bir üretim tarzı olsa da sadece hasat gibi belirli dönemlerde ücretli işçi kiralar. Hasat dönemleri için ihtiyaç duyulan mevsimlik işçiler girift düalistik modelin egemen olduğu bölgelerdeki köylülerden temin edilmektedir (Lehmann, 1986: 607).

Girift düalistik model ise küçük ölçek üretime dayalı birimlerin çoğaldığı büyük ölçek üretimlerin ise dominant pozisyonlarını koruduğu alanlara işaret eder. Bu bölgelerdeki büyük birimler işleyemedikleri toprakların bir kısmını işçilere dağıtmakta ya da satmaktadır. Bu büyük üretim birimleri toprak ağası ve köylülerin arasındaki feodal yapıların dönüşmesiyle ortaya çıkmıştır. Büyük birimler emek yoğun olmayan, az emek gerektiren mahsullerin üretimiyle ilgilenirler. Küçük birimler ise büyük birimlerin topraklarında ücretli işçi olarak çalışmakta ya da ortakçılık yapmaktadır. Bu küçük birimler kapitalist aile çiftçiliğinin gelişmiş olduğu bölgelerde mevsimlik işçi olarak da çalışmaktadır. Aralarında görece zengin olanları elçi/dayıbaşı olarak isimlendirilen aracılık görevi yapar. Köylüler mevsimlik işçilikten gelen bu ek gelir ile geçimlik ekonomiye dayalı olarak yaşamlarını sürdürmeye çalışmaktadır (Lehmann, 1986: 622). Literatürdeki yaklaşımların çoğu küçük meta üretimindeki iktisadi davranışın aile emeğinin sömürülmesine dayalı olduğunu söyler. Lehmann'ın teorisi ise bu iktisadi davranışın çevredeki toplumsal ve iktisadi ilişkilerden bağımsız ya da izole olmadığını göstermektedir.

Genel anlamda küçük aile çiftçiliğinin varlığını sürdürebilmesini sağlayan faktörler öznel ve nesnel olarak sınıflandırılabilir iki farklı yaklaşım temelinde tartışılmıştır. Öznel yaklaşıma bir örnek Chayanov'un (1966) köylülerin kar güdüsü ile değil geçimlik ekonomi temelinde üretim yaptığını vurgulayan savıdır. Nesnel yaklaşıma bir örnek ise Susan A. Mann ve James M. Dickinson'ın (1978) tarımsal üretimdeki üretim zamanı ve emek zamanı arasındaki farkın büyük olması nedeniyle küçük meta üretimi tarzının kapitalist üretim tarzına kıyasla göreceli bir avantaja sahip olduğunu savunan tezidir. Nesnel yaklaşımlar küçük meta üretiminin kapitalist üretim içerisinde kendini idame ettirebilme koşullarını kapitalist sistemin kendi içindeki tutarsızlıklarına işaret ederek açıklamaktadır.

Mann ve Dickinson (1978) tezi olarak bilinen yaklaşıma göre küçük meta üretiminin idame edebilmesinin koşulları tarımsal üretimde üretim zamanının emek

9 Örneğin Nükhet Sirman'ın (1990) Türkiye'nin batısında bir pamuk köyünde yürüttüğü etnografik çalışma küçük meta üretimin organize edilmesinde ve emek ilişkilerinin düzenlenmesinde toplumsal cinsiyet ve akrabalık ilişkilerinin rolünün önemine işaret etmektedir.

zamanından daha fazla olmasıdır. Marx'ın üretim zamanı ve emek zamanı arasında yaptığı ayrımı işaret ederek bu tezi geliştirmişlerdir. Marx (1971; 185-187) *Kapital*'in ikinci cildinde üretim zamanı ve emek zamanı arasında bir ayrım yapar. Üretim zamanı bir metanın üretimi için gerekli olan zamandır. Emek zamanı ise bir metanın üretimi için geçen sürede sadece emeğin uygulandığı zaman aralıklarına işaret eder. Marx sanayide üretim zamanı ve emek zamanı arasındaki farkın az olduğunu belirtmektedir. Tarımsal üretimde ise üretim zamanı ve emek zamanı arasında fark çok fazladır.

Tarımda emek gücü kimyasal ve fizyolojik süreçleri başlatan tetikleyici bir kuvvet olabilese de üretim sürecinin çoğunluğu kendiliğinden süregiden, emeğin uygulanmadığı doğal olgunlaşma süreçleridir. Henüz nihai ürüne dönüşmemiş ürün tarlada doğal kimyasal ve fizyolojik süreçler gibi doğal üretim süreçlerinin kontrolüne bırakılır. Bu doğal gelişim aşamalarında emek uygulanmaz. Marx'ın emek değer teorisi üzerinden düşünersek bu doğal üretim döngüleri nedeniyle ortaya çıkan zaman aralıklarında artı değer yaratılamaz. Tarımsal üretime haiz bu dinamik kapitalist üretimin mantığının gereklikleriyle uyum içinde değildir. Bu da tarımsal üretimi kapitalistler için cazip bir alan olmaktan çıkarmaktadır (Mann ve Dickinson, 1978).

Üretim süreci ve emek süreci birbirine ne kadar çok yakınsa üretkenlik ve belirli bir zaman aralığında sermayenin kendini yeniden üretmesi o kadar hız kazanır. Sanayi üretiminde üretim zamanı ve emek zamanı neredeyse tamamıyla örtüşmektedir. Marx (1971: 186) endüstride çeşitli tekniklerle üretim ve emek zamanı arasındaki farkın azaltıldığını belirtmektedir. Örnek olarak endüstride doğal kuruma süresini beklemek yerine ürünlerin kuruma süresini azaltan kimyasalların kullanıldığını belirtir (Marx, 1971: 299). Tarımda doğal olgunlaşma süreçlerinden dolayı üretim zamanı ve emek zamanı arasındaki farkın azalması zordur (Marx, 1971: 300).

Kapitalist üretimde sermaye devir hızı ne kadar kısa olursa elde edilen kar o oranda artmaktadır (karın realizasyon süresi kısaldır). Üretim zamanının emek zamanını aşması durumunda ise sermayenin devir hızı düşmektedir. Özetle tarımsal üretimde üretim zamanı ve emek zamanı arasındaki fark sermayenin devir hızı ve kar oranını azaltmaktadır. Artı değer üretimi için sermayeden (değişir/değişmez) yeterli ölçüde istifade edilmemektedir. Bu nedenle üretim zamanı ve emek zamanı arasındaki farkın fazla olduğu üretim alanları kapitalistler için büyük ölçüde cazip değildir. Devir hızı düşük olan sermayeler (tarla gibi) çiftçinin omuzlarına yıkılan bir yük olmaktadır. Kapitalistler bu yükü sırtlanmaktan kaçınmakta, çiftçiler mülkiyetine sahip olduğu tarlalarda kapitalistlerin işçilerine dönüşmektedir (Ulukan, 2009).

Tarımsal üretimde üretim zamanının emek zamanını aşması küçük meta üretiminin kendini idame ettirebilmesinin en önemli koşulu olarak değerlendirilebilir. Küçük meta üretiminin kendini yeniden üretebilme koşulunu ne aile içi emek sö-

mürüsüyle ne de teknolojinin kullanımı ile açıklamaya gerek vardır. Anomali olan şey küçük meta üretiminin kendisi değil kapitalist sistemin kendisidir. Sermayenin devir hızının üretim zamanı ve emek zamanı arasındaki farkın yüksek olduğu alanlardan kaçması kapitalist sistemin kendi mantığındaki anomaliye işaret eder.

David Goodman ve Michael Redclift (1985) de Marksist teoriyi kullanarak kapitalist sistem içerisinde küçük meta üretiminin yapısal konumunu emek süreçleri ve teknoloji arasındaki ilişkiye odaklanarak analiz eder. Yazarlar şu soruları tartışmaya açar: Tarımda büyük ölçekli üretim küçük ölçekli üretime göre daha üstünse küçük meta üretimi neden yok olmamıştır? Kapitalist sistemde küçük meta üretimi büyük ölçekli tarımsal üretimle aynı anda var olmayı sürdürebilir mi? Bu sorular küçük meta üretiminin geleceğinin irdelenmesinde ve küçük meta üretiminin kuramsal statüsünün incelenmesinde oldukça önemlidir.

Goodman ve Redclift'e göre (1985) tarımın kapitalistleşme süreçleri Chayanov'un da işaret ettiği gibi dikey konsantrasyon mekanizmalarıyla ilerlemektedir. Tohum, gübre, kimyasal, makine ve ekipman gibi girdileri pazarlayan agro-sanayi tarımsal üretimi hem endüstriyellemiş hem finansallaştırmıştır. Sermayenin uzun vadede amacı tarımsal üretimde toprağa dayalı pratiklerle yaratılan artı değeri ya toprak aşamasında kullanılan girdileri tedarik ederek kendisine ait kılmakta ya da işleme süreçlerinde kullanılan tarım-dışı girdilerle ikame ederek önemsizleştirmektir (Goodman vd., 1987: 2-4). Tarımda sanayileşme bu nedenle parçalı ve düzensiz bir seyir izlemektedir (Goodman ve Redclift, 1985).

Agro-sanayinin geliştirdiği girdiler (teknolojik ürün ve yöntemler) tarımsal üretimin doğayla olan bağımlı zayıflıdır. Bu teknolojiler tarımsal üretimdeki doğal süreçleri kontrol edilemez bir güç olmaktan çıkarmayı amaçlar. Örneğin tasarlanan terminatör tohumlar ile biyolojik üretimin gizemi bilimsel bir bilgiye ve endüstriyel bir mülkiyete dönüştürülür (Goodman ve Redclift, 1991:3). Agro-sanayinin geliştirdiği teknolojiler tohumların tekil yapısı ve biyolojik süreçlere bağlı olarak değişkenlik gösterir (Friedland vd., 1981; Goodman vd., 1987). Bu bağlamda, topraktaki üretim ve daha sonraki aşamalarda kullanılan girdiler kapitalist sermayenin, doğanın içinde barındırdığı engellerin etrafından dolanmak, bu engelleri aşmak için gösterdiği çaba olarak okunabilir (Henderson, 2009: 283). Agro-sanayi tarımda üretim koşullarının kolaylaşması, standartlaşması ve biyolojik çeşitliliğin azalmasına neden olmaktadır.

Tarım gerçekleştiği fiziki alanın nitelikleri itibarıyla diğer birçok sanayi kolundan farklılık gösterir. Tarımsal üretim bir çatı altında ve dört duvar arasında gerçekleşen bir üretim pratiği değildir. Üretim kapalı alan yerine açık havada gerçekleşir. Açık hava üretiminin içinde taşıdığı risk ve belirsizlikler agro-sanayinin gelişmesine neden olmuştur. Doğanın sunduğu engeller, belirsizlikler ve çeşitlikler agro-sanayinin tasarladığı girdilerle aşılmaya çalışılır (Bernstein, 2000: 28). Günümüzde tarım sorunu literatüründeki en can alıcı sorular tarımsal üretimde biyolojik ve iklim şartlarının içinde barındırdığı riskler hangi endüstriyel tekniklerle nasıl aşılmaya çalışılıyor konularına odaklanır.

Özellikle son çeyrek yüzyılda tarımsal üretimi endüstriyelleyen süreçler tarımı bildiğimiz tarım olmaktan çıkarmıştır. Friedland (2002) tarımı yeniden tanımlamamız gerektiğini söylemektedir. Friedland'a göre kırsal sosyoloji odağını 1980'lerde kırsal toplum çalışmalarından tarımsal çalışmalara çevirmiştir. Fakat entelektüel açıdan kırım kendisini tanımlamaya dair yaşanan zorluk günümüzde tarımın ne olduğunu tanımlarken de yaşanmaktadır. Tarım artık bildiğimiz tarım değildir ve yeniden tanımlanmalıdır. Bu gelişmeler klasik tarım sorununu yeniden gündeme getirmiştir lakin bu sorunun nasıl tartışılması gerektiğine dair sosyal bağlam dönüşmüştür. Endüstriyel dönüşümlere kolaylıkla izin vermeyen bir takım biyolojik süreçlerin agro-sanayi tarafından nasıl dönüştürüldüğünü incelemek tarım sorunu çerçevesinde tartışılmaya devam etmektedir (Nizam, 2015).

Küreselleşme ve Sınıf Ekseninde Tarım Sorunu

Bernstein (2006) günümüz dünyasında klasik tarım sorununun geçerliliğini yitirdiğini savunur. Klasik ekonomi politik yaklaşım üzerinden tarımsal üretimin dönüşmesi ve bu dönüşümün izlediği seyir kapitalist birikimin sağlanması ve sanayi toplumuna geçiş açısından kaçınılmaz görülüyordu. Bernstein bu noktadan hareketle sermayenin tarım sorunu ve emeğin tarım sorunu arasında bir ayrım yapar. Sermayenin tarım sorunu kapitalizme geçiş sürecinde prekapitalist toplumsal formasyonun dönüşmesini ve kapitalist üretim ilişkilerinin gelişme koşullarını sorgular. Emeğin tarım sorunu ise feodal toprak ağalarına karşı toprak reformu için verilen mücadeleye ilişkin bir sorgulamadır.

Bernstein (2006: 454) kolonyal dönemin bitiminde meta üretiminin tüm dünyada yaygınlaştığını ve kapitalist toplumsal ilişkilerin yerleştiğini belirtir. 1970'lerin sonuyla birlikte kapitalizm öncesi dönemde geçerli olan eski toplumsal yapılar büyük ölçüde yok olur (Bernstein, 1996). Köylülük de kaybolan bu toplumsal yapılardan biridir. Çünkü köylülerin de içinde olduğu kırsal topluluklar dünya genelinde meta üretimine, dünya piyasalarına ve emeğin uluslararası iş bölümüne entegre hale gelir. Bernstein bu anlamda tarım sorunu meselesinin tartışıldığı bağlamın değiştiğine işaret eder (Bernstein, 1996; 2006; 2009).

Sermayenin tarım sorunu açısından temel beklenti kırdan kente aktarılacak kaynakların birikmesini tetikleyecek bir tarımsal dönüşümün gerçekleşmesi ve nihayetinde sanayinin gelişmesidir. Bernstein (2006) sanayinin büyümesinin artık tarıma bağlı olmadığına işaret eder. Ayrıca bu dönüşümü taşıyacak pre-kapitalist tarım toplulukları artık yoktur. Köylüler ve toprak sahibi sınıflar dünya genelinde kapitalist çiftçilere, küçük meta üreticilerine ve emek sınıflarına dönüşmüştür. Bahsedilen toplulukların hepsi günümüzde kapitalist toplumsal ilişkiler içinde yer almaktadır (Bernstein, 1996). Tarım sorunu ve tarımsal dönüşüme dair sorular bugün artık ekonomik kalkınma bağlamıyla ilişkili değildir. Sermayenin tarım sorunu bağlamında temel mesele kapanmıştır.

Emeğin tarım sorunu ise toprak reformu için köylülerin toprak ağalarına karşı verdiği mücadeleye dair bir sorudur (Bernstein, 2006:456). Klasik yaklaşıma göre

toprak reformu bir taraftan mülk edinen köylülere fayda sunacak diğer taraftan mülksüzleşmiş köylülere tarım dışı sektörlerin oluşmasıyla istihdam sağlayacaktır. Bu bakış açısından toprak reformu sermayeyi ve köylüleri birleştiren, aşağıdan birikiminin oluşmasını sağlayan bir araçtır. Fakat prekapitalist tarım sınıflarının dönüşmesiyle birlikte yeni emek sınıfları ortaya çıkmıştır. Bu sınıflar tüm dünyada yeni oluşan kapitalist toplumsal ilişkiler temelinde hareket eder. Emek sınıflarının prekapitalist toplumsal ilişkilerden kopması modern ve parçalanmış emek rezervleri ortaya çıkarır.

Haroon Akram-Lohdi ve Cristobal Kay'a göre (2010b) köylüler ve diğer küçük üreticiler piyasa için üretim yapmasalar da kapitalist üretim ilişkilerine maruz kalır. Küçük üreticilerin tarımsal üretimden elde ettikleri gelir geçinebilmeleri için yeterli değilse tarımsal üretimin yanında ücretli işçilik de yapar. Kısacası geçinebilmek için piyasaya tarımsal ürün değil de kendi emek güçlerini satarlar. Kırsal topluluklar bu nedenle ücretli işgücüne katılır. Ücretli işçilikten elde ettikleri gelirlerle geçinebilmektedir. Onları kapitalistleştirilen temel şey emek güçlerinin ticarileşmesidir. Bernstein (2006:455) bu yarı proleter kırsal üreticilere "emek sınıfları" ismini vermektedir. Bu toplulukların "köylü" olmaktan ziyade "ücretli işçi" olarak görülmesi gerektiğini savunur zira temel geçim kaynağı tarımsal üretim değil ücretli işçiliktir.

Diğer taraftan finans kapitalizminin gelişmesiyle birlikte kapitalizmin tarıma nüfuzunun yeni biçimleri görülür. Çiftçiler kendi topraklarında başkalarına ait üretim araçlarıyla çalışan insan gücü kaynağına dönüşmüştür (Chayanov, 1966: 262). Örneğin sözleşmeli üretimle küçük üreticiler agro-sanayinin hem tedarik ettiği girdileri kullanmak (tohum, gübre, zirai ilaç gibi) hem de empoze ettiği standartları uygulamak zorunda kalır (Nizam, 2011). Umut Ulukan (2009) sözleşmeli tarımın sermaye ve emek ilişkilerinin yeniden yapılanmasını yansıtan bir model olarak ortaya çıktığını belirtir. Sözleşmeli tarım uygulamaları kırsal üreticiler arasında "birikim olanaklarına sahip kapitalist çiftçiler" ve "topraklarını kaybeden, mülksüzleşen ve işçileşen küçük üreticiler" olarak farklılaşma süreçlerine ivme kazandırır (Ulukan, 2013: 68). Kısacası köylüler kapitalist ilişkilere farklı mekanizmalarla maruz kalmaktadır.¹⁰

Son yıllarda sosyal bilimciler tarafından kapitalizmin tarıma nüfuz ettiği argümanı genel anlamda kabul görmektedir. Tarımda ücretli işçiliğin varlığı ve prekapitalist üretim ilişkileri formlarının kaybolması tarımın kapitalistleşmesinin göstergeleri olarak ele alınmaktadır. Tarımda kapitalistleşme süreci derinleşmeye devam ediyor. Bu süreç klasik kuramların öngördüğünün aksine toplumun ekonomik kalkınmasına ciddi bir fayda sunmuyor. Bernstein'in söylediği gibi tarım sorunu bu bağlamda kapanmıştır. Fakat sadece klasik tarım sorunu kapanmıştır. Tarımsal dönüşümün nasıl bir seyir izlediği hala tartışılmaya değer bir meseledir (Lerche, 2013).

¹⁰ Köylülerin "kendi topraklarında işçi" ve "yarı-proleter" haline dönüştüğünü bu haliyle "gizli işçiler" olduğunu ileri süren çok çalışma mevcuttur. Samir Amin, Kostas Vergopoulos, Jairus Banaji, William Roseberry, Alain de Janvry gibi isimlerin yer aldığı bu literatürün kapsamlı bir incelemesi için bakınız Ulukan (2013).

Chris Carlson (2018) kapitalizm dünyadaki her köşeye nüfuz eden bir küresel sistem olduğunu, buna rağmen tarıma tam olarak nüfuz ettiğinin henüz söylene-meyeceğine işaret eder. Son yıllarda ise üreticilerin ulusal ve küresel sermaye ağla-rına entegrasyonu kapitalizmin tarıma nüfuz ettiğinin bir kanıtı olarak düşünül-mektedir. Bu faktörler tarımın kapitalistleşmesinin kanıtı ya da tarımda artan bir kapitalistleşmenin belirleyici faktörleri olarak ele alınabilir mi? Carlson (2018) ka-pitalist dönüşümle birlikte feodal üretim ilişkilerinin kapitalist üretim formlarıyla otomatik olarak ikame edilmediğinin altını çizer. Geç kapitalistleşmiş ülkelerin tarımı hala pre-kapitalist üretim formlarının karakteristik özelliklerini göstermek-tedir (Carlson, 2018). Tarım sorunu meselesinin henüz çözülmediğini, özellikle Güney yarımkürede sanayileşmenin geleneksel tarım nedeniyle sınırlı kaldığını belirtir. Bu ülkelerdeki tarımın verimlilik oranı erken kapitalistleşmiş ülkelerin gerisinde kalmaya devam ederken tarımsal verimliliğin düşük olması bu ülkelerin sanayileşmesi ve kalkınması önünde bir engel olarak görülür. Bu teze göre tarımsal verimlilik ve sanayileşme arasında önemli bir ilişki vardır. Fakir ülkelerdeki sana-yileşme tarımdaki düşük verimlilik nedeniyle sınırlı ölçüde gerçekleşir. Carlson'a göre (2018) tarım sorunu günümüzde de büyük ölçüde azgelmişlik sorunu ile ilgilidir ve bu anlamda henüz çözülemeyen bir sorundur.

Carlson (2018) ülkelerin geçirdiği tarımsal dönüşüm analiz edilirken yerel üre-timi yöneten yapı ve dinamiklerin derinlikli bir şekilde analiz edilmediğine işaret eder. Byres (2012) “dünya sistemi determinizmi” olarak isimlendirdiği ekonomi politik yaklaşımın bakış açısını sorgular. Bahsedilen deterministik bakış açısı üze-rinden yerel özgünlüklere dair yürütülen tartışmalarda araştırmacıların vardığı so-nuçlar yerel dinamikleri yok eden küresel etkiler temelinde analiz edilir.¹¹ Yerel ve tekil özellikler göz önünde bulundurulmadığı için tarımdaki mülkiyet ilişkilerine dair analizler kapitalist ilişkilerin genelleştirilmesi için idealize edilen karakteristik özellikleri göstermez. Kapitalizme geçiş sürecinde farklı bölgelerde üretim ilişkile-rinin dönüşümünü şekillendiren ayrışma ve mülksüzleşme emarelerini gözlemle-mek ve yorumlamak bu nedenle zorlaşır.

Carlson'ın (2018) çalışması kapitalizm öncesi üretim formlarının yok olmaya başlamasının onların yerini zorunlu olarak kapitalist formların aldığını göster-memesi bakımından önemlidir. Bu bağlamda eski bir soruyu yeni bir bağlamda sorması ufuk açıdır. Tarımsal üretime kapitalizm nüfuz ettiği yargısına bugün varabilmek için hangi spesifik mülkiyet ilişkilerinin gerçekleşmiş olması gerekir? Günümüzde çok az sayıda bilimsel çalışma köylülerin ayrışma süreçlerine dair sınıf analizleri yürütmektedir. Sözleşmeli çiftçilik modeli ile sınıfsal ayrışmanın nasıl yaşandığını gösteren çalışmalar mevcuttur (bkz. Ulukan, 2009). Ayrıca mevsimlik işçilerin kendi arasındaki ayrışma ve işçi-çiftçilerin arasındaki sınıfsal çatışmaya

11 Örneğin Zülküf Aydın (1987) Boratav'ın 1980 yılında çıkardığı Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm ve Muzaffer Erdost'un 1984 yılında çıkardığı Kapitalizm ve Tarım isimli kitaplarını inceleyerek 60'larda başlayan tarım sorunu tartışmanın izlerini sürmüştür. Aydın'a göre (1987) her iki yazar da tarım sorunu tartışmalarına özgün katkı sunamamıştır. Bunun en önemli nedeni az gelişmiş ülkelerin sahip oldukları tarihsel açıdan özgün koşulları göz önünde bulundurmadan genel kavram-sallaştırmalara odaklanmalarıdır.

odaklanan çeşitli çalışmalar vardır (Bkz. Pelek, 2020). Literatürdeki çalışmaların çoğunda ise mülksüzleşme ve yoksullaşma süreçlerinin köylü/kırsal kesimlerin tümüne eşit ölçüde zarar verdiği varsayılmaktadır.

Philip McMichael (1997) klasik tarım sorunu tartışmalarında kapitalist kalkınmanın ulusal bir süreç dolayısıyla ulusal bir sorun olarak çerçvelendiğini belirtir. Polanyi'ye referansla tarım sorununun küresel bir sürecin ulusal yorumu olarak tartışıldığını anlatır. McMichael (1997) kapitalizmin tüm dünyada önce ulusal kalkınmacılık ve sonrasında küresel hareketler ekseninde geliştiğini hatırlatır. Ulusal kalkınmacılığın iflasi ikinci dünya savaşı sonrası gıda rejiminin geçirdiği krizle aynı döneme denk gelmiştir. Bu krizler gıda ve çevre sorununu gündeme getiren, ekonomik büyüme ve verimlilik odaklı kalkınma paradigmasını terk eden toplumsal hareketlerin doğmasına vesile olur. Bu yeni paradigma içerisinde tarım siyasi bir inşaa süreci olarak önem kazanır (McMichael, 1997).

McMichael (1997) tarımın kapitalist kalkınma temelinde devlet üstü yapıların da dahil olduğu küresel siyasi bir süreç olarak örgütlendiğini gösterir. Bu nedenle McMichael için bugün tarım sorunu tarımın siyasi bir süreç olarak yeniden nasıl örgütlenmesi gerektiğine dair bir sorudur. Bu soru içinde şu başlıkları barındırır: kırsal refah, toplumsal istikrar, çevresel adalet, müşterekler ve gıda egemenliği. Ne var ki bu değerler üzerinde inşa edilecek yeni toplumsal düzenin oluşturulmasında uygulanacak politikaların ölçeği ve yönetim birimi konusunda yeni bir siyasi dilin oluşamadığı görülüyor.

McMichael (2008) klasik tarım sorununun sınıf ve sermaye birikim perspektifini aşan, toplumsal olarak adil ve çevre dostu bir gıda rejiminin kurulmasını amaçlayan geniş bir alanda mücadele vermek gerektiğini savunur. McMichael'a göre (1997) günümüzde tarım sorunu ile ilgili en önemli mesele köylüler tarafından uluslararası şirket gıda rejimine karşı verilen mücadeledir. Bu değerlendirmede küresel şirketlerin gıda rejimine karşı verilecek mücadelede köylüler tarihsel açıdan radikal bir özne olarak ele alınır (bakınız McMichael, 2008: 224). Bu mücadelede hemen herkes köylülerin etrafında birleşmelidir. Çevre ve sağlık sorunlarına işaret edilerek köylünün çıkarları toplumdaki sınıfların tümünün ortak çıkarı olarak genelleştirilir. Yeni yaklaşımlarda köylülük ortak ve tek çıkara sahip bir kategori olarak genelleştirilir. Köylülüğün yeniden keşfi Marksist bakış açısından ziyade post-yapısalcı bir bakış açısına sahiptir (Lerche, 2013). Toplumdaki tüm sınıfların tek bir düşmanı vardır, o da küresel şirket gıda rejimidir.

Özetle, post-yapısalcı yaklaşımlar tarafından tarım sorunu bugün köylülerin küresel şirketlerin gıda rejimine karşı verdiği mücadele ekseninde yeniden formüle edilmektedir. Köylülerin ya da küçük üreticilerin çıkarlarının toplumdaki diğer sınıfların tümünün çıkarlarını temsil ettiğini varsayan söylemler hakiki bir siyasi mücadele alanı geliştirmekten maalesef uzaktır (Lerche, 2013). Böylesi bir siyasi söylem içinde toplumsal sınıf bir siyasi özne ya da bir analiz nesnesi olarak önemini yitirir. Ulus ve sınıf temelli klasik tarım sorunu es geçilir (Lerche, 2013: 384). Günümüzde tarım sorunu spesifik bir sınıf temeli olmayan ve köylülerin başını çektiği

geniş bir toplumsal harekete dair bir sorun olarak ele alınıyor. Bu yeni paradigma içinde gelişen siyasi söylem ve pratikler yeni toplumsal düzenin oluşturulmasında gıda egemenliği, müşterekler gibi çeşitli toplumsal değerlere işaret etse de uygulanacak politikaların ölçeği ve yönetim birimi konusunda (yerel ve küresel ölçek arasındaki gerilim açısından) henüz bir yol haritasına sahip değil.

Küreselleşmenin beraberinde getirdiği dinamikler tarım sorununun yeniden formüle edilmesini gerekli kılmaktadır. Bu sorunun yeniden nasıl formüle edilmesi gerektiğine dair görüş farklılıkları bulunuyor. Lerche (2013) tarım sorununa dair güncel birçok analizinin ya klasik ekonomi politik yaklaşıma ya da çok uluslu şirketler/köylüler karşıtlığını kuran yaklaşıma dayandığını belirtir. Jens Lerche (2013) Hindistan'da tarımsal dönüşüm üzerine yürüttüğü ampirik araştırmanın sonuçlarına dayalı olarak tarım sorununun hakiki bir biçimde tartışılması için alternatif üçüncü bir yaklaşım geliştirmek gerektiğini savunur. Klasik ekonomi politik ya da post yapısalcı yaklaşımlardan biri yanında yer almak yerine alternatif bir dilin geliştirilmesini gerekli görür. Bunun içinse, küçük üreticiler ve kapitalist şirketler arasında zıtlık kuran ve köylülerin çıkarlarının toplumunun tüm kesimlerinin ortak çıkarı olarak savunan söylemin bir eleştirisini sunmakla işe başlanabilir. Küçük meta üretimi küresel gıda rejimine karşıt olarak değil, bizzat ona bağımlı olarak gelişmektedir.

Tarım sorununu ele alırken, köylülere siyasi bir özne olarak tarihsel önemde rol atfetmek yerine farklı sınıfsal çıkarların müzakeresine dayalı olarak tarımın siyasi bir inşa süreci olarak değerlendirmek gerekir. Nitekim, tarımda kapitalizmin gelişmesini engelleyen doğal bariyerler nedeniyle kapitalizm tarıma küçük üreticiler ve agro-sanayi arasında kurulan bağımlılık ilişkisi üzerinden nüfuz edebiliyor. Özetle, tarımın kapitalizme karşı doğal bariyerleri olduğuna dair yürütülen tartışma tarımsal üretimin siyasi ve demokratik bir inşa süreci olarak kurgulanması gerektiğinin önemini belirtirken, bu inşa sürecinde tarımsal üretimin dünyadaki tüm toplulukların ihtiyaçları doğrultusunda planlanması ve yönetilmesi gerçeğiyle daha fazla yüzleşmek gerektiğini göstermiştir.

Sonuç Yerine: Pandeminin Öne Çıkardıkları ve Temel Bulgular

COVID-19 salgınının neden olduğu belirsizlik ve istikrarsızlık ortamında tüm dünyada mevcut tarım ve gıda sistemlerinin bu çalışma boyunca da değinilen kırılğan yapısı daha çok tartışılmaya başlanmıştır. Kriz beklentisi ve açlık endişesi nedeniyle salgın toplumların tüm kesimlerinde tarımsal üretimin planlanması gerektiğine dair ortak bir kanaat oluşmasına neden olmuştur (Keyder vd.,2020). Salgın sürecinde yürütülen bir ampirik araştırmada (Keyder vd, 2020) tüm ülkelerde neoliberal dogmaya aykırı bir şekilde toplulukların tarımsal üretimin plan ve yönetiminde kamusal politikalara talebinin yükseldiği gösterilmektedir. Bir taraftan ulus devletlerin kalkınmacı dönemde izlediği korumacı politikalara ve destek alımlarına geri dönülmesini diğer taraftan agro-ekoloji gibi yöntemlerle alternatif tarım ve gıda istemleri kurulması talep edilmiştir. Türkiye'de tarımsal üretim ve gıda tüketim

sistemlerinin ya ulusal ya yerel ölçekte örgütlenmesi gerektiği düşüncesi yaygınlık kazanmıştır. Bu bağlamda özellikle yerel belediyelerin kısa tedarik zincirlerinin kurulması ve üretimin planlanması aşamalarında yetkin kurumlara dönüşmesi talep edilmektedir (Keyder vd., 2020). Her koşulda, tarımsal üretim siyasi ve demokratik bir inşa süreci olarak kurgulanmalı, bu inşa sürecinde tarımsal üretimin dünyadaki tüm toplulukların ihtiyaçları doğrultusunda planlanması ve yönetilmesi gerçeğiyle daha fazla yüzleşmelidir.

Altieri ve Nicholls'a göre (2020) salgının ardından küresel endüstriyel tarımsal üretim modelinin kırılabilirlikleri iyice görünür hale gelmiş ve yerel gıda sistemlerini geliştirmenin önemi daha çok anlaşılmıştır. Köylülerin, çiftçilerin ve aktivistlerin etkin olduğu bir küresel hareket olan gıda egemenliği hareketinde agro-ekoloji hem insan sağlığı hem de gezegenin sağlığı açısından en etkili tarımsal üretim yaklaşımlardan biri olarak savunulmaktadır (Altieri ve Nicholls, 2020: 2). Altieri ve Nicholls (2020) salgının başlamasının ardından agro-ekoloji gibi yöntemlerin önemini daha çok anlaşıldığını belirtirler de agro-sanayinin de COVID-19 sonrası dönem için planlar yaptığını işaret etmektedir. Agro-sanayinin mega çiftlikler, dronlar ve hassas uygulamalı tarım sistemlerini yaygınlaştıracağını ve konsantrasyonu arttıracığını öngörmektedirler (Altieri ve Nicholls, 2020).

Mevcut sistemin kırılabilirliklerinin nasıl aşılanacağına dair iki farklı görüşten ilki geleneksel yöntem ve yerel çeşitliliğe, ikinci görüş ise daha çok endüstriyel yöntem ve küresel teknolojilere ağırlık vermek gerektiğine vurgu yapar. Tarımsal üretimin planlanması ve yönetimi bakımından küresel ve yerel ölçek arasındaki gerilim salgın döneminde daha görünür olmuştur. Bu bağlamda mevcut tarım sorunu tarımsal üretimin hangi ölçekte planlanması ve yönetilmesi gerektiğiyle ilgili bir meseleye dönüşmüş durumdadır. Salgınla birlikte açlık ve kıtlık endişesinin artmasına neden olan temel sorun da tarımsal üretimin hangi ölçekte planlanması ve yönetilmesi gerektiğine dair siyasi dilin eksikliğinin keşfidir. Örneğin salgın döneminde gıda egemenliği ve gıda milliyetçiliği gibi kavramların farklı bağlam ve siyasi çıkarımlar temelinde ele alınması yaşanan bu kafa karışıklığını göstermiştir (Keyder vd. 2020).

COVID-19 sonrası dönemde tarım sorunu yereldeki mülkiyet ilişkilerinden ve küresel yönetim ve planlama sorunundan bağımsız düşünülemez. Örneğin geçimlik üretime sahip köylü toplulukların hakları ve geleceği bugün hangi evrensel sınıfsal çıkarlar temelinde korunabilir? La Via Campesina gibi küresel taban örgütleri ya da FAO gibi küresel kuruluşlar köylü tarımı ya da küçük aile çiftçiliği gibi kavramları kullanırken kırsal toplulukların kendi içindeki çıkar çatışmaları ya da toplumdaki farklı sınıf çatışmalarını hakiki bir şekilde ele alan siyasi bir söylem geliştirmekten uzaktır. Post-yapısalcı yaklaşımlar köylülerin ya da çiftçilerin sınıfsal çıkarlarını genelleştirerek topyekûn önemsizleştirme eğilimine yakındır. Neoliberal dönemde gelişen müşterekler siyaseti ise yereldeki mülkiyet ilişkilerinin radikal bir biçimde dönüşümünü öngören bir siyaset dili geliştirmekten çok toplumun tüm sınıflarının gıda ve enerji şirketlerine karşı ortak ve tek bir çıkara sahip olduğunu

öngören savunucu bir yaklaşıma sahiptir.

Öncelikle hem kuramsal hem ampirik olarak küresel gıda rejiminin neden olduğu mülksüzleşme ve yoksullaşma süreçlerinin kırsal kesimlerin tümüne eşit ölçüde zarar verdiğini varsaymak oldukça zordur. Aksine devlet ve agro-sanayi hi-mayesinde korunan küçük meta üretimi, çalışma boyunca gösterilmeye çalışıldığı gibi, kapitalizmin tarıma nüfuz etme kanallarından biridir. Diğer taraftan küçük üretici toplulukları tabandan yukarı gelişen bir örgütlenmeye sahip olmalı, kurumsal bir çatı altında örgütlenebilmeli ve çıkarlarını müzakere etmek üzere kamusal alana dahil olabilmelidir. Fakat bu müzakere alanında çiftçilerin çıkarlarını diğer sınıflarının çıkarlarından daha üstün ve kapsayıcı olarak tanımlamak oldukça apriori bir kabuldür.

Kapitalizm tarıma düzensiz ve parçalı bir şekilde sızmaktadır (Goodman ve Redclift, 1991). Watts ve Goodman'ın da (1997:16) belirttiği gibi tarım sorunu hiçbir zaman basitçe çözümlenmemiştir. Tarımsal üretim içinde barındırdığı belirsizlikler ve riskler nedeniyle kapitalistler açısından henüz bütünüyle cazip bir yatırım alanına dönüşmemiştir. Tarımsal üretimi serbest piyasa koşullarına terk etmek her şeyden önce bu nedenle rasyonel bir yaklaşım değildir. Aksine tarımsal üretimin dünyadaki tüm toplulukların ihtiyaçları doğrultusunda planlanması ve yönetilmesi gerçeğiyle daha fazla yüzleşmek gerekir. Salgınla birlikte gıda tüm dünyada en temel ihtiyaçlardan biri olarak yeniden keşfedilmiştir. Sadece gıda değil gıdanın üretim ve tüketim pratiklerini şekillendiren siyasal, ekonomik, kültürel, toplumsal ve ekolojik süreçleri tartışmanın kendisi de acil bir ihtiyaç olarak keşfedilmiştir. Tarımın siyasi ve demokratik bir inşa süreci olarak yeniden yapılanabilmesi için toplumdaki tüm kesimlerin kendi sınıfsal çıkarlarını müzakere ettiği bir kamusal alana acil bir ihtiyaç bulunmaktadır.

Kaynakça

- Akram Lodhi, A. H. ve C. Kay (2010a) "Surveying the agrarian question (part 1): unearthing foundations, exploring diversity", *The Journal of Peasant Studies*, 37(1): 177-202.
- Akram Lodhi, A. H. ve C. Kay (2010b) "Surveying the agrarian question (part 2): Current debates and beyond", *The Journal of Peasant Studies*, 37(2): 255-284.
- Altieri, M. A. ve C. I. Nicholls (2020) "Agroecology and the reconstruction of a post-COVID-19 agriculture", *The Journal of Peasant Studies*, doi: 10.1080/03066150.2020.1782891
- Aydın, Z. (1987) "Turkish Agrarian Debate: New Arguments and Old Scores", *New Perspectives on Turkey*, 1: 81-108.
- Büke, A. (2019) "21. Yüzyılda Kapitalist Tarım-Gıda Sistemi ve Tarım/Köylü Sorunu Tartışmaları", *Praksis*, 50: 123-148.
- Brewster, C. (1950) "Machine Process in Agriculture and Industry", *American Journal of Agricultural Economics*, 32(1): 69-81.
- Bernstein, H. (1996) "Agrarian questions then and now", *The Journal of Peasant Studies*, 24(1/2), 22-59.
- Bernstein, H. (2000) "The peasantry in global capitalism: who, where, and why?", Panitch, L., C. Leys, G. Albo, and D. Coates (der.), *In Socialist Register* 2001, London: Merlin Press, 25-52.
- Bernstein, H. (2006) "Is there an agrarian question in the 21st century?", *Canadian Journal of Development*

- Studies*, 27(4), 449–460.
- Bernstein, H. (2009) "Agrarian questions from transition to globalization", Akram Lodhi, A. H. ve C. Kay (der.), *In Peasants and globalization: Political economy, rural transformation and the agrarian question*, London: Routledge, 239–261.
- Boratav, K. (1980) *Tarimsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Brewster, J. (1950) "Machine Process in Agriculture and Industry", *Journal of Farm Economics*, 32 (1):69-81.
- Byres, T. J. (1995) "Political Economy, Agrarian Question and Comparative Method", *Economic and Political Weekly*, 30 (10): 507–13.
- Byres, T. J. (2009) "The Landlord Class, Peasant Differentiation, Class Struggle and the Transition to Capitalism: England, France and Prussia Compared", *Journal of Peasant Studies*, 36 (1): 33–54.
- Byres, T. J. (2012) "The agrarian question and the peasantry", Fine, D., Alfredo Saad-Filho ve Marco Boffo (der.), *In The Elgar Companion to Marxist Economics*, Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 10-15.
- Carlson, C. (2018) "Rethinking the agrarian question: Agriculture and underdevelopment in the Global South", *Journal of Agrarian Change*, 18: 703– 721.
- Chand, R., P.A. Lakshmi Prasanna ve A. Singh (2011) "Farm Size and Productivity: Understanding the Strengths of Smallholders and Improving Their Livelihoods", *Economic and Political Weekly*, 46 (26–7): 5–11.
- Chayanov, A.V. (1986). *The Theory of Peasant Economy*, editör D. Thorner, B. Kerblay ve R.E.F. Smith. Madison,WI: University of Wisconsin Press. İlk yayınlanma tarihi 1966.
- Chayanov, A. (1991) *The Theory of Peasant Cooperatives*, Columbus: Ohio State University Press. İlk yayınlanma tarihi 1927.
- Christopher, A. (2005) "The Myth of 'Simple Commodity Production", <https://www.marxists.org/subject/marxmyths/chris-arthur/article2.htm#n10>
- Erdost, M. (1984) *Kapitalizm ve Tarım*, Ankara: Onur Yayınları.
- Friedland, W. H. (2002) "Agriculture and Rurality: Beginning the 'Final Separation'?", *Rural Sociology*. 67(3): 350-371.
- Friedland, W. H., A. E. Barton ve R. J. Thomas (1981) *Manufacturing Green Gold: Capital, Labor, and Technology in the Lettuce Industry; An Application of the Sociology of Agriculture*, New York: Cambridge University Press.
- Goodman, D. ve M. Redclift (1991) *Refashioning Nature: Food, Ecology and Culture*, London: Routledge.
- Goodman, D. ve M. Redclift (1985) "Capitalism, petty commodity production and the farm enterprise", *Sociologia Ruralis*, 25:31-247.
- Goodman, D., B.Sorj ve J. Wilkinson (1987) *From Farming to Biotechnology. A Theory of Agro-industrial Development*, Oxford: Blackwell.
- Henderson, G. (2009) "Marxist political economy and the environment", Castree, N., D. Demeritt, D. Liverman, and B. Rhoads, *In A Companion to Environmental Geography*, Oxford: Wiley-Blackwell, 266-293.
- Kautsky, K. (1988) *The agrarian question*. London: Zwan Publications. İlk yayınlanma tarihi 1899.
- Kaya, A. Y. (yayınlanacak). "1950'lerde Türkiye Kırsalında Ne Oldu?", Barbaros, D. ve Ö. Erdölek Kozal (der.), *In Modernizmin Yansımaları 1950'li Yıllarda Türkiye*, Efil Yayınları.
- Keyder, Ç. (1983) "The Cycle of Sharecropping and the Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey," *Journal of Peasant Studies*, 10: 130–145.
- Keyder, Ç. (1988). "Türk Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi 1946-1960", Pamuk, Ş. ve Z. Toprak (der.), *In Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Ankara: Yurt Yayınları, 163-175.
- Keyder, Ç., D. Nizam ve Z. Yenil (2020) "COVID-19, Tarım ve Gıda: Dünyada ve Türkiye'de neler yaşandı, neler yaşanacak?", Sarkaç, <https://sarkac.org/2020/07/covid-19-tarim-ve-gida-dunyada-ve-turkiyede-neler-yasandi-neler-yasacak/>, indirilme tarihi: 4 Temmuz 2020.

- Keyder, Ç. Ve Z. Yenal (2020) "Covid 19 Dünyasında Yeni bir Toplumsal Coğrafyaya Doğru", Sarkaç, <https://sarkac.org/2020/09/covid-19-dunyasinda-yeni-bir-toplumsal-cografyaya-dogru/>
- Köymen, O. (1988) "Bahattin Akşit, Çelik Aruoba ve Nükhet Sirman-Eralp'in Tebliğlerine İlişkin Yorum", Pamuk, Ş. ve Z. Toprak (der.), *İn Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Ankara: Yurt Yayınları, 233-236.
- Lehmann, D. (1986) "Two paths of agrarian capitalism, or a critique of Chayanovian Marxism", *Comparative Studies in Society and History*, 28:601-627.
- Lenin, V. I. ([1899] (1964) *The development of capitalism in Russia*, Moscow: Progress Publishers.
- Lerche, J. (2010) "From 'rural labour' to 'classes of labour': Class fragmentation, caste and class struggle at the bottom of the Indian labour hierarchy", Harriss White, B. Ve J. Heyer (der), *In The comparative political economy of development: Africa and South Asia*, London: Routledge, 66–87.
- Lerche, J. (2013) "The agrarian question in neoliberal India: Agrarian transition bypassed?", *Journal of Agrarian Change*, 13(3), 382–404.
- Mann, Susan A. ve J. M. Dickinson (1978) "Obstacles to the development of capitalist agriculture", *The Journal of Peasant Studies*, 5:466-81.
- Marx, K. (1976) *Capital Volume 1: A critique of political economy*, London: Penguin Books. İlk yayınlanma tarihi 1867.
- Marx, K. (1971) *Capital: A Critique of Political Economy Volume II: The Process of Circulation of Capital*, Moscow: Progress Publishers. İlk yayınlanma tarihi 1885.
- Marx, K. (1981) *Capital Volume III*. Çeviren D. Fernbach, Harmondsworth: Penguin Books. İlk yayınlanma tarihi 1894.
- McMichael, P. (1997) "Rethinking Globalization: The Agrarian Question Revisited", *Review of International Political Economy*, 4 (4): 630-662.
- McMichael, P. (2008) "Peasants Make Their Own History, But Not Just as They Please", *Journal of Agrarian Change*, 8 (2-3): 205–28.
- McMichael, P. (2010) "The World Food Crisis in Historical Perspective", Magdoff, F. ve B. Tokar (der.), *In Agriculture and Food in Crisis. Conflict, Resistance, and Renewal*, New York: Monthly Review Press, 51–68.
- Mundle, S. (1985) "The agrarian barrier to industrial growth", *Journal of Development Studies*, 22(1): 49–80.
- Nizam, D. (2015) *Geographical Indications and Commodity Chain Analysis: Policy and Resource Rents*, Basılmamış Doktora Tezi, Sydney: The University of Sydney, Faculty of Arts and Social Sciences.
- Özgür, E. ve A. Y. Kaya (2018) "The Kadro journal on the agrarian question in Turkey in the 1930s", *Historia Agraria*, 76: 221-250.
- Pelek, D. (2020) "Ethnic residential segregation among seasonal migrant workers: from temporary tents to new rural ghettos in southern Turkey", *The Journal of Peasant Studies*,
- Seddon D. ve R. Margulies (1984) "The politics of the agrarian question in Turkey: Review of a debate", *The Journal of Peasant Studies*, 11 (3), 28-59.
- Shanin, T. (1983) *Late Marx and the Russian Road: Marx and the Peripheries of Capitalism*, Verso.
- Sirman, N. (1990) "Petty Commodity Production in Turkey in the 1980s: the Case of Cotton and Wheat", the IDRC and Ford foundation project on Structural Adjustment in Turkey in the 1980s.
- Ulukan, U. (2009) Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve "Sözleşmeli Çiftçilik": Bursa Örneği, İstanbul: Sav Yayınları.
- Ulukan, U. (2013) "Devlet, Tarım ve Sermaye: Tarımda Kapitalist Dönüşümü Yeniden Tartışmak", *Eğitim Bilim Toplum*, 11 (43), 56-78.